

Magdalena Kwiatkowska

Warszawskie edycje podręczników medycznych w XIX i na początku XX wieku

---

Forum Bibliotek Medycznych 4/1 (7), 234-249

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dr Magdalena Kwiatkowska
Łódź - UŁ

WARSZAWSKIE EDYCJE PODRĘCZNIKÓW MEDYCZNYCH W XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU

Abstract

The article describes the market of medical textbooks in Warsaw from 1809, when the first Medical Academy was established, to the beginning of World War I in 1914. Until about 1870 the development of publishing offer corresponded with the Polish Medical Education: on the academic level (1809-1831, 1857-1869), on professional level – for pharmacists and auxiliary medical personnel (1832-1857). The editions of medical compendiums for physicians and medical students were financed by the authors or by the readers who paid the subscription, seldom by commercial editors. From 1830s to 1850s books intended for Medical Officers were published by the Supreme Medical Council of the Kingdom of Poland. When the Russian University operated in Warsaw (1869-1915) Polish medical textbooks were published within editorial programmes created by physicians. Non-commercial editorial undertakings were based on professional journal *Gazeta Lekarska* (1866-1921) and they were supported by the social patronage of science Kasa Mianowskiego (from 1881).

Streszczenie

Artykuł opisuje rynek podręczników medycznych w Warszawie w okresie od założenia pierwszej akademii lekarskiej w 1809 r. do wybuchu wojny światowej w 1914 r. Do około 1870 r. rozwój oferty wydawniczej przebiegał w rytmie odpowiadającym pracy polskich szkół medycznych: na poziomie akademickim (1809-1831, 1857-1869), na poziomie zawodowym - dla farmaceutów i pomocniczego personelu medycznego (1832-1857). Edycje kompendiów przeznaczonych dla lekarzy i studentów finansowali: sami autorzy lub czytelnicy uczestniczący w prenumeracie, rzadko wydawcy komercyjni. W l. `30-`50 książki przeznaczone dla lekarzy urzędowych wydawała Rada Lekarska Królestwa Polskiego. W czasie działalności rosyjskiego uniwersytetu w Warszawie (1869-1915) polskie podręczniki medyczne ukazywały się w ramach programów wydawniczych tworzonych przez lekarzy. Niekomercyjne przedsięwzięcia wydawnicze zorganizowano w oparciu o fachowe czasopismo *Gazeta Lekarska* (1866-1921) i instytucję mecenatu społecznego nad nauką Kasa Mianowskiego (od 1881).

Uwarunkowania polityczne sprawiły, że rozwój życia naukowego w różnych częściach podzielonej Polski nie przebiegał równomiernie, w niejednakowy sposób rozwiązywano też problemy wydawnicze książki specjalistycznej. Dzieje medycyny polskiej wskazują na wyraźny związek poziomu piśmiennictwa specjalistycznego i rozmiarów oferty wydawniczej z działalnością towarzystw naukowych i czasopism

fachowych oraz uczelni lekarskich i szpitali klinicznych. Celem niniejszego szkicu jest prześledzenie dróg rozwojowych edytorstwa podręczników medycznych w Warszawie w okresie, którego dolną granicę wyznacza założenie pierwszej tam uczelni lekarskiej, górną zaś wybuch wojny światowej w 1914 r. W opisie uwzględniono źródła inspiracji i tzw. instytucje sprawcze podejmowanych przedsięwzięć oraz niektóre aspekty organizacji procesu wydawniczego i finansowania publikacji.

Wydawanie kompendiów akademickich jest z zasady działalnością towarzyszącą pracy dydaktycznej uczelni wyższej. Dlatego rytm publikacji podręczników z zakresu nauk medycznych w dużym stopniu odpowiada sytuacji szkolnictwa (i jego poziomowi). W porozbiorowej Warszawie na większą skalę nowe podręczniki chirurgiczne, lekarskie i farmaceutyczne ukazywały się już w epoce Księstwa Warszawskiego. W stolicy powołano wówczas do życia kilka szkół wyższych stanowiących pierwociny przyszłego uniwersytetu, w tym uczelnię medyczną działającą pod nazwą Wydziału Akademicko-Lekarskiego (od 1809/1810). W kilka lat później, w innych warunkach politycznych Królestwa Polskiego, placówki te włączono na prawach wydziałów do nowo powołanego „pierwszego” Uniwersytetu Warszawskiego (1816/1817-1831)¹.

Mimo zmian politycznych w drugiej dekadzie XIX w., okres od powołania Szkoły Lekarskiej do zamknięcia Uniwersytetu Warszawskiego (1809-1831) charakteryzuje pewna ciągłość, zarówno w zakresie dydaktyki, jak i edytorstwa publikacji naukowo-dydaktycznych. W ciągu tych z górą dwudziestu lat (z przerwą w wojennych latach 1812-1814), ukazało się w Warszawie 38 podręczników przygotowanych przeważnie przez lekarzy, farmaceutów i przyrodników z obu uczelni. Były to opracowania własne lub przekłady autorów obcych. Polskie wersje książek niemieckich i francuskich wydanych w Królestwie przed powstaniem listopadowym były świadectwem nie tylko pochodzenia wielu lekarzy tworzących zręby polskiej medycyny naukowej, ale też geografii uniwersytetów, na których z konieczności lekarze polscy zdobywali dotąd wykształcenie². Z drugiej strony te wczesne przekłady, na równi z wykładami w audytoriach uniwersyteckich, przyczyniły się do powstania polskiej terminologii specjalistycznej³.

W gronie autorów i tłumaczy kompendiów medycznych znaleźli się zasłużeni

---

¹ Obszernie teksty o dziejach uczelni medycznych w Warszawie można znaleźć w książkach: *Dzieje nauczania medycyny i farmacji w Warszawie (1789–1950 / dzieło zbiorowe pod red. Marcina Łyskanowskiego, Andrzeja Stapińskiego, Andrzeja Śródki. Warszawa 1990 (tam też krótkie biogramy profesorów) i Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego / pod red. Stefana Kieniewicza. Warszawa 1981*

² Teresa O s t r o w s k a : *Powstanie i rozwój Wydziału Akademicko-Lekarskiego Warszawskiego (1809-1817)*. W: *Dzieje nauczania medycyny...* s. 58-85; Taż: *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie w XIX wieku (1800-1900)*. Wrocław 1973 s. 20-21; Wiesław Stembrowicz: *Krótki rys dziejów Wydziału Lekarskiego Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1816-1831)* s. 129-174

³ Marek K r a w c z y k : *Dzieje I Wydziału Lekarskiego Akademii Medycznej w Warszawie (1809-2006)*. Wykład przedstawiony podczas XXI Zjazdu Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny i Farmacji, Wrocław, 25 maja 2007 r. *Medycyna. Dydaktyka. Wychowanie* 2007 nr 5 s. 30

organizatorzy szkolnictwa medycznego w Warszawie reprezentujący pierwsze pokolenie wykładowców, m.in. profesor anatomii Franciszek Brandt (w l. 1810-1831 wydał cykl sześciu podręczników z tej dziedziny), chemik-farmaceuta Józef Celiński (w 1811 ogłosił dwutomową „Farmację”), wybitny chirurg Józef Czekierski (w l. 1817-1818 ukazały się 4 tomy jego „Chirurgii”), Jacek Dziarkowski - wykładowca fizjologii i patologii, autor popularnego wówczas zielnika lekarskiego „Wybór roślin krajowych” (1803 i nast. wyd. 1806 i 1821) i tłumacz „Fizjologii dla Lekarzy i Przyjaciół Antropologii” Georga W. Conbrucha (1809), Jan B. Freyer - wykładowca farmacji, autor dwóch wysoko ocenianych podręczników („Formularze czyli nauka o sztucznem przepisywaniu lekarstw” z 1816, wyd. 2 - 1829 i „Materia medyczna” z 1817), Jakub F. Hoffmann - reprezentant nauk przyrodniczych (w 1815 wydał „Rys ogólny nauki roślin”), August F. Wolff - profesor terapii ogólnej i szczegółowej (w l. 1816-1817 ukazał się „Rys sztuki leczenia”).

Wyjątkowo w Warszawie wydawano podręczniki wybitnych medyków związanych z polskimi instytucjami naukowymi, które do 1830 roku rozwijały się na ziemiach wcielonych do Cesarstwa Rosyjskiego. W 1815 r. ukazała się „Toxykologia” Józefa Franka, jednego z twórców najważniejszego na początku XIX stulecia ośrodka medycyny polskiej w Uniwersytecie Wileńskim (dedykowana przez tłumacza Stanisławowi Staszicowi). Warszawski adres wydawniczy posiadają też dwa tomy wykładów higieny Karola Kaczkowskiego w Liceum Krzemienieckim, powielone w stołecznych warsztatach litograficznych (1826-1827), na krótko przed objęciem katedry w Uniwersytecie Warszawskim przez późniejszego generała i naczelnego lekarza armii polskiej w 1831 r.⁴

Działalność Wydziału Akademicko-Lekarskiego i Uniwersytetu Warszawskiego stymulowała rozwój inicjatywy wydawniczej w zakresie podręczników medycznych. Jeśli natomiast chodzi o realizację przedsięwzięć edytorskich, to w epoce konstytucyjnej nie doszło w Królestwie Polskim do wytworzenia się trwalszych związków między światem nauk medycznych a przemysłem książkowym. Firmy typograficzne, nawet te większe, bardzo rzadko podejmowały się zadań wydawcy książek drukowanych na swoich prasach (wydawcy, w znaczeniu organizatora procesu wydawniczego i, przede wszystkim, nakładcy, czyli podmiotu finansującego proces wydawniczy i kolportaż). Przed 1831 r. sfinansowanie edycji czterech zaledwie podręczników medycznych potwierdziły trzy oficyny (spośród ośmiu realizujących zamówienia na druk): Wiktora Dąbrowskiego, Natana Glücksberga oraz Józefa Zawadzkiego i Józefa Węckiego. Z powodu niewielkiej liczby odbiorców książek specjalistycznych i bardzo prawdopodobnego ryzyka strat firmy komercyjne niechętnie przejawiały aktywność w tym kierunku. Wprawdzie Zawadzki niemal od początku XIX w. wydawał w Wilnie

---

⁴ Krzemieniec - Ateny Juliusza Słowackiego / pod red. Stanisława Makowskiego. Warszawa 2004 s. 484-496

niektóre prace naukowe nakładem własnym, ale tamtejsza jego oficyna pracowała właściwie w ramach Uniwersytetu i na podstawie przywileju uniwersyteckiego, korzystała też z mecenatu Adama K. Czartoryskiego⁵. W Królestwie Polskim doby konstytucyjnej taki układ nie powstał, a N. Glücksberg, który mienił się na stronach tytułowych publikacji „księgarzem i typografem Królewsko-Warszawskiego Uniwersytetu”, rzeczywiście był tylko ich drukarzem⁶.

W warszawskim życiu naukowym powszechny był jeszcze wówczas nakład autorski. Niektórzy twórcy, jak wspomniany profesor F. Brandt, finansowali publikację prawie wszystkich swoich dzieł. Częściej autorzy-wydawcy własny wkład pieniężny uzupełniali sumami pozyskanymi z subskrypcji. Niektórzy rozpisywali prenumeratę (samodzielnie lub za pośrednictwem księgarni), by pokryć całość kosztów edycji. Równocześnie jednak ponad połowa omawianej grupy publikacji epoki przedlistopadowej (58%) ukazała się bez informacji o źródle finansowania edycji. Należy przypuszczać, że ich nakładcami byli po części autorzy (lub tłumacze), którzy nie chcieli się ujawnić w roli nakładców, po części nieznanymi imieniami mecenasi, po części zaś firmy drukarskie lub księgarskie, które wyraźnie nie oznaczyły tego faktu na stronach tytułowych publikacji.

Likwidacja Uniwersytetu Warszawskiego (1831) jako represja po upadku powstania listopadowego doprowadziła do znacznego rozproszenia inicjatyw naukowo-wydawniczych w Królestwie Polskim i oczywistego w tej sytuacji osłabienia tempa publikowania podręczników medycznych. W trwającym ćwierć wieku okresie rządów carskiego namiestnika Iwana Paskiewicza (1832-1856) ukazało się zaledwie 39 książek pomocnych lekarzom-praktykom i studentom (a właściwie - uczniom szkół zawodowych). Władze zaborcze pozwoliły jedynie na działalność placówek przygotowujących personel medyczny niższego stopnia.

Początkowo działał tylko Instytut Położniczy ze Szkołą Akuserek, kontynuując działalność placówek należących wcześniej do struktury uniwersyteckiej. Trwająca właściwie nieprzerwanie od początku XIX w. edukacja w tym kierunku przyczyniła się do wzbogacenia w okresie międzypowstaniowym zasobu wydawanych co jakiś czas jedno-, dwuarkuszowych poradników dla akuserek o solidniejsze podręczniki położnictwa. Ich autorami byli m.in. dyrektor Instytutu Jakub Michał Frey, który ogłosił „Zasady położnictwa” (1851) i ordynujący w Szpitalu Dzieciątka Jezus Ignacy Fijałkowski, autor „Zbioru wszelkich potrzebnych

---

⁵ Na podstawie przywileju uniwersyteckiego Józef Zawadzki publikował (przynoszące znaczny dochód) podręczniki szkolne dla różnego szczebla placówek oświatowych rozległego Wileńskiego Okręgu Naukowego. Por. Radosław C y b u l s k i: Józef Zawadzki - księgarz, drukarz, wydawca, Wrocław 1972 s. 36-39, 43 i n.

⁶ Szerzej na temat związków Natana Glücksberga z Królewskim Uniwersytetem Warszawskim zob. Elżbieta S ł o d k o w s k a: Produkcja i rozpowszechnianie wydawnictw w Królestwie Polskim 1815-1830. Warszawa 2002 s. 28

wiadomości o akuszerce” (1842).

W 1838 r. powstała Szkoła Felczerów Cywilnych przy Szpitalu Ujazdowskim, a w 1840 r. - Szkoła Farmaceutyczna⁷. Rozwój ostatniej instytucji wiele zawdzięczał istniejącej od 1808 r. Radzie Lekarskiej Królestwa Polskiego - gremium urzędowemu, które posiadało uprawnienia kontrolne stanu higienicznego kraju, wiedzy lekarskiej i farmaceutycznej oraz prawo nadawania stopni zawodowych i naukowych⁸. Obie placówki, skupiając wybitnych przedstawicieli profesji medycznych, m.in. dawnych profesorów zamkniętego Uniwersytetu Warszawskiego⁹, stały się najważniejszymi ośrodkami inicjatyw wydawniczych w dziedzinie kompendiów medycznych tego czasu.

Pod patronatem Rady Lekarskiej Królestwa Polskiego powstał szereg pionierskich opracowań z zakresu medycyny sądowej i policji lekarskiej zajmującej się zwalczaniem chorób, szczepieniami obowiązkowymi, nadzorującej szpitale i personel lekarski. Początkowo, w latach trzydziestych, były to przekłady obcych podręczników „zastosowane do urzędów krajowych”. W następnych latach ukazywały się już opracowania rodzime. Większość z nich przygotował Andrzej Janikowski, jedna z najbardziej znaczących postaci tego czasu w środowisku, prezes Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, wykładowca w Szkole Farmaceutycznej, a następnie organizator działającej Akademii Medyko-Chirurgicznej¹⁰. W dorobku A. Janikowskiego wyróżnia się cykl publikacji ukazujący się w l. 1845-1859 pod ogólnym nagłówkiem „Medycyna Sądowa”. Składały się nań cztery dzieła o „Zasadach dochodzeń sądowo-lekarskich”, każde ogłoszone w trzech wersjach: polskiej, rosyjskiej i z tekstem dwujęzycznym – w sumie 12 tomów (1845-1859). Również pod auspicjami Rady Lekarskiej ukazała się (w dwóch wersjach językowych) „Chemia policyjno-prawna” (1844-1854) Józefa Bełzy, wykładowcy w Instytucie Marymonckim i pierwszego kierownika Szkoły Farmaceutycznej.

Urzędowa, a nie akademicka proveniencja wspomnianych publikacji, to cecha charakterystyczna niemałej części medycznej oferty wydawniczej Kongresówki w okresie międzypowstaniowym. Prace o charakterze podręcznikowym stanowiły w epoce Paskiewiczowskiej znaczący, lecz nienajobfitszy fragment książek ogłoszonych na zlecenie lub pod patronatem rządu i jego agend¹¹. Należy przy tym podkreślić, że Rada Lekarska Królestwa Polskiego nie ograniczała swych poczynań

---

⁷ Marcin Ł y s k a n o w s k i : Nauczanie medycyny w okresie międzypowstaniowym. W: Dzieje nauczania medycyny i farmacji w Warszawie... s. 175-176

⁸ Jacek P e r s a , Anna M a r e k , Marek W i c h r o w s k i : Kalendarium. W: Tychże: Warszawska uczelnia medyczna w ikonografii i fotografii. Warszawa 2009 s. 19

⁹ Franciszek G i e d r o y ć : Rada lekarska Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1809-1867. Warszawa 1913

¹⁰ Medycyna sądowa / pod red. Bolesława Popielskiego i Jana Kobieli. Warszawa 1972 s. 9

¹¹ Władze Królestwa Polskiego najczęściej zlecały (i finansowały) publikację instrukcji dla lekarzy urzędowych w sprawie profilaktyki chorób zakaźnych i postępowania w czasie epidemii cholery. Marcin Ł y s k a n o w s k i : Nauczanie medycyny w okresie międzypowstaniowym... s. 184-185

na niwie wydawniczej do inspiracji, asygnowała też środki pieniężne na różnego typu publikacje. W l. 1839-1859 nakładem Rady ukazało się co najmniej kilkanaście tomów kompendiów medycznych¹².

Aktywność naukowo-dydaktyczna osób związanych z Radą Lekarską i Szkołą Farmaceutyczną znalazła swoje odzwierciedlenie w wyróżniającej się, stosunkowo dużej i wartościowej ofercie książek z zakresu farmacji. Do najważniejszych publikacji należy zaliczyć dwukrotnie wydane wielotomowe kompendium Szymona Fabiana (właściciela apteki, twórcy laboratorium) i Teodora Heinricha (lekarza, farmaceuty, profesora Instytutu Agronomicznego w Marymoncie) obejmujące wiedzę z dyscyplin przyrodniczych będących przedmiotem wykładu w szkole warszawskiej¹³. Był to pierwszy polski podręcznik z tego zakresu, długo wykorzystywany w edukacji farmaceutów¹⁴. Publikacjom tym towarzyszyły opracowania Heinricha adresowane do praktyków przygotowujących leki w przyaptecznych laboratoriach: „Zbiór treściwy sposobów dochodzenia dobroci lekarstw” (1842) i trzytomowy „Zbiór wiadomości chemiczno-farmaceutycznych” (1842 i ponownie, oprac. z J. Schillerem - 1852). Tuż przed włączeniem Szkoły Farmaceutycznej do Akademii Medyko-Chirurgicznej (1857) słuchacze Teofila Lesińskiego ogłosili jego litografowane wykłady z kursu farmacji i farmakognozji (1855-1856).

W dalszym ciągu znaczną część publikacji medycznych o charakterze podręcznikowym stanowiły przekłady z piśmiennictwa obcego. Lekarze i farmaceuci związani z wymienionymi szkołami zawodowymi oraz przyrodnicy z Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego w Marymoncie, m.in. Antoni Kryszka i Karol Jurkiewicz, przełożyli kilka kompendiów akademickich z zakresu botaniki i chemii farmaceutycznej, fizjologii i higieny. W gronie tłumaczy znalazł się również rozpoczynający praktykę w Warszawie Tytus Chałubiński. W ocenie specjalistów jego przekład „Wykład początków botaniki” Adriana de Jussieu przyczynił się nie tylko do wzbogacenia polskiego języka naukowego, ale też wyznaczył mu właściwy kierunek rozwoju¹⁵.

W Królestwie Polskim epoki polistopadowej instytucje kształcące akuszerki, felczerów i farmaceutów nie posiadały warunków do samodzielnego wydawania

---

¹² Warto zauważyć, że autorzy z kręgu Szkoły Farmaceutycznej i Rady Lekarskiej wielokrotnie dedykowali swoje publikacje Romanowi Czetyrkinowi – rosyjskiemu prezesowi Rady i Naczelnemu Inspektorowi Służby Zdrowia w Królestwie Polskim

¹³ Farmacja (t. 1-3, 1835-1844 wyd. 2, przygotowane przez Szymona Fabiana, 1852-1858) obejmuje „początki botaniki i zoologii, chemię organiczną i farmakologiczną, chemię nieorganiczną i farmację w ścisłym znaczeniu”

¹⁴ Barbara K u ż n i c k a : Farmacja. W: Historia nauki polskiej. T. 3: 1795-1862. Wrocław [i in.] 1977 s. 624

¹⁵ Książka przełożona przez Chałubińskiego była jednym z czterech francuskich podręczników akademickich wydanych w Warszawie w l. 1848-1850 pod ogólnym tytułem Wykład Początków Historii Naturalnej. Por. Adam Wrzosek: Tytus Chałubiński. Życie - działalność naukowa i społeczna. Warszawa 1970 s. 30

książek. Jak wspomniano, trudną sytuację do pewnego stopnia ratowały fundusze Rady Lekarskiej, ale nie miała część publikacji, podobnie jak w pierwszych dekadach stulecia, ukazała się prywatnym nakładem autorów, odwołujących się niekiedy drogą subskrypcji do mecenatu publiczności czytającej. Wielokrotnie na przykład w ten sposób postępowali wymienieni wyżej farmaceuci warszawscy Teodor Heinrich i Szymon Fabian, którzy w l. 1835-1858 samodzielnie lub korzystając z prenumeraty, w pojedynkę lub wspólnymi siłami wydali w sumie 6 dzieł w 11 tomach. Podobne rozwiązania problemów wydawniczych stosowali autorzy prac, które odnosiły się do różnych działów medycyny oraz do diagnostyki i terapii poszczególnych chorób. Długotrwały brak wyższej uczelni lekarskiej w Królestwie Polskim zaznaczył się na tym polu dorobkiem bardzo skromnym, powstającym na marginesie praktyki lekarskiej w stolicy i na prowincji. Niezależnie od wartości naukowej opracowań, które nosiły cechy podręcznika, ich twórcy, np. piszący o błonicy krtani Józef Orkisz z Rawy Mazowieckiej (1842) czy Karol Restorff z Zamościa, autor nieukończonego podręcznika fizjologii (1854) właściwie nie mieli szansy na wsparcie edycji książki przez jakikolwiek podmiot urzędowy, społeczny, tym bardziej przez oficynę komercyjną.

Uwarunkowania życia naukowego w Królestwie Polskim pod rządami I. Paskiewicza, nie sprzyjały zainteresowaniu książką specjalistyczną wydawców działających w myśl reguł rynkowych. Pewien wkład oficyn komercyjnych w finansowanie edycji podręczników lekarskich i książek wykorzystywanych w szkołach dla niższego personelu medycznego daje się zauważyć dopiero około połowy lat pięćdziesiątych. Należy przypuszczać, że był to efekt nie tylko wyraźnego w tym czasie podniesienia poziomu nauczania w zawodowych placówkach dydaktycznych (i idących z nim w parze nowych opracowań), ale też wyraźniejszego rozwoju przemysłu książkowego (w tym drukarni i księgarń prowadzących działalność wydawniczą).

Jako wydawca-nakładca piśmiennictwa medycznego w środkowych dekadach XIX w. na uwagę zasługuje tylko księgarnia nakładowa Henryka Natansona. W l. 1847-1868 oficyna ta własnym sumptem wydawała praktyczno-naukowy *Tygodnik Lekarski* - pismo założone i redagowane m.in. przez Ludwika Natansona, brata właściciela¹⁶. Nadspodziewanie dobre przyjęcie tygodnika przez polski świat medyczny zapewne ułatwiło wydawcy podjęcie decyzji o finansowaniu edycji podręczników lekarskich i farmaceutycznych. W l. 1853-1860 oficyna wydała w sumie pięć tytułów w ośmiu tomach - najpierw dzieła tłumaczone, a po otwarciu uczelni medycznej (1857) - opracowania miejscowych profesorów. O skali zaangażowania księgarni Natansona w nakłady kompendiów medycznych (pozornie niezbyt dużej) świadczą pojedyncze zaledwie publikacje innych wydawców, którzy na ten obszar wstępowali doraźnie. Niektóre publikacje otrzymały wprawdzie signum znanych warszawskich księgarń

---

¹⁶ Teresa O s t r o s k a : Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie ... s. 49-53

nakładowych (m.in. Rudolfa F. Friedleina, Franciszka Klukowskiego, Samuela H. Merzbacha, Gustawa Sennewalda), na ich kartach tytułowych brak jednak potwierdzenia, że oficyny partycypowały w kosztach wydania. Niewykluczone, że firmy te wykonywały prace wydawnicze odpłatnie, na zlecenie nakładcy, którym przeważnie był sam (nieujawniający się w tej roli) autor opracowania¹⁷.

Nową epokę w dziejach pisarstwa i edytorstwa medycznych pomocy naukowych w Królestwie Polskim zapowiadało powołanie do życia w 1857 r. Akademii Medyko-Chirurgicznej w Warszawie. W strukturę uczelni włączono i Szkołę Farmaceutyczną, i Instytut Położniczy wraz ze Szkołą Akuserek. Otworzenie Akademii stało się możliwe w wyniku zmiany kursu politycznego po przegranej Rosji w wojnie krymskiej i wstąpieniu na tron Aleksandra II (1855). Reforma oświatowa przeprowadzona kilka lat później przez Aleksandra Wielopolskiego zaowocowała powstaniem polskiego uniwersytetu - Szkoły Głównej Warszawskiej (1862-1869). Uczelnia lekarska, po pięciu latach samodzielnego bytu, weszła w jej skład na prawach wydziału¹⁸.

W trzynastolecie działalności polskiego szkolnictwa akademickiego w Królestwie (1857-1869) opublikowano lub rozpoczęto edycję 50 podręczników medycznych, w tym wykładów odbitych techniką litograficzną. Za świadectwo ogromnych potrzeb na tym polu może posłużyć fakt, że trzecia część tego dorobku przypadła na czas działalności Akademii Medyko-Chirurgicznej. Rząd nowych publikacji rozpoczął „Wykład chemii nieorganicznej zastosowany do rolnictwa, przemysłu i medycyny” (1857) Emiliana Czarniańskiego, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jednak już kolejne opracowania przygotowali wykładowcy młodej uczelni warszawskiej. Jest to niewątpliwie dowód aktywności naukowej środowiska. Wśród autorów byli wybitni lekarze i pracownicy nauki, m.in. przybyły z Paryża patolog Ludwik Hirszfeld (w l. 1861-1869 wydał 4-tomową „Anatomię opisującą ciała ludzkiego”), wybitny fizjolog Henryk Hoyer, związany wcześniej z Uniwersytetem w Wiedniu chemik Jakub Natanson (w 1858 ogłosił „Krótki rys chemii organicznej”), praktykujący dotąd w Kaliszu ginekolog-położnik Ludwik Adolf Neugebauer, który oprócz „Wykładu akuszerii” (1860), opublikował, wydane wcześniej w formie litografowanego skryptu, wykłady „Anatomii” (1860).

Po uruchomieniu Szkoły Głównej (jesień 1862) obserwowany jest dalszy rozwój edytorstwa kompendiów lekarskich. Aktywność wydawnicza na tym polu tylko w niewielkim stopniu uległa osłabieniu w czasie powstania styczniowego i w trudnych dla polskiego ruchu wydawniczego miesiącach po ustaniu walk. Znakiem czasu stały

---

¹⁷ O praktykach tego rodzaju zob. Stanisław Arct, Eugenia Pawłowska: Wydawcy warszawscy w latach 1878-1914. Szkic do dziejów wydawnictw książek w Polsce. W: Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie / praca zb. pod red. Stanisława Tazbira. Warszawa 1961 s. 339-343

¹⁸ Marcin Ł y s k a n o w s k i : Akademia Medyko-Chirurgiczna (1857-1862). W: Dzieje nauczania medycyny... s. 214; Stefan Kieniewicz, Przesłanki rozwoju nauki polskiej w okresie międzypowstaniowym. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej* 1976 Seria E z. 5 s. 154-155

się edycje podręczników dla chirurgów operujących w warunkach polowych¹⁹. Nie zanedbywano też nurtu akademickiego. W l. 1863-1865 wydawcy kontynuowali publikację wielotomowych dzieł rozpoczętych w dobie przedpowstaniowej. Ukazywały się nowe prace autorów związanych z uczelnią²⁰. Na rynek trafiły też przekłady i przeróbki podręczników niemieckich przygotowane przez lekarzy spoza uczelni²¹.

Utworzenie w Warszawie wyższych szkół akademickich nie zaowocowało niestety, mimo prób, rozwiązaniem problemów rynku książki naukowej. Ciągłe jeszcze, nawet w latach sześćdziesiątych powszechny był nakład autorski (później spotykany jest już w znacznie mniejszym wymiarze). Ten dawny sposób pokonywania problemów wydawniczych kontynuowali wykładowcy Akademii Medycznej i Szkoły Głównej: Hipolit Korzeniowski, Antoni Kryszka, nieraz wielokrotnie, jak L. A. Neugebauer (gdy publikował własne prace z zakresu położnictwa i przekłady prac niemieckich) i L. Hirszfeld (który nawet skład nakładu niektórych tomów podręcznika anatomii urządził w swoim mieszkaniu²²).

Podjęcie przez ludzi nauki działalności wydawniczej, korzystanie z własnych funduszy lub rozpisywanie prenumeraty (nierazko bez pośrednictwa zawodowego księgarza), trudno uznać jedynie za skutek małej aktywności komercyjnych firm wydawniczych, choć jest faktem, że firmy te rzadko partycypowały w kosztach edycji naukowych książek lekarskich. Po odnowieniu medycyny akademickiej w Warszawie wielka firma drukarsko-nakładowa Samuela Orgelbranda ogłosiła własnym nakładem dwa dzieła. Można przypuszczać, że w wypadku podręczników medycznych przynajmniej część publikacji wydanych prywatnym sumptem autorów nie przyniosła im strat. Z drugiej jednak strony, w państwach o ciągłym i w miarę swobodnym rozwoju szkolnictwa wyższego (np. Francja, kraje niemieckie) już od około połowy XIX w. wyraźnie widoczna była specjalizacja komercyjnych firm wydawniczych w dziedzinie książki naukowej. Co ważniejsze, tamtejsze uczelnie

---

¹⁹ Były to wydane w 1863 r.: Karola Gregorowicza: Praktyczna nauka opatrywania przypadkowych skaleczeń, stłuczeń i ran, oraz opatrywania chorych i Kazimierza Karwowskiego: Rys chirurgii wojennej. Obie książki oprac. na podst. niem. podręcznika Georga Fridricha Louisa Stromejera (nb. z tego samego źródła korzystał autor podobnego opracowania wydanego w tym czasie w Krakowie)

²⁰ Np. Andrzej J a n i k o w s k i : Patologia i terapia chorób umysłowych (1864); Antoni Kryszka: Rys fizjologii ludzkiej o zmianie materii organicznej (1863); Tegoż: Receptura czyli nauka pisania recept i przyrządzania podług nich lekarstw...do użytku studentów medycyny i farmacji w Szkole Głównej (1865)

²¹ M.in.: Theodorich P l a g g e : O przyczynach chorób umysłowych i samobójstwa. Zarys psychiatryczny. Przeł. dr Aleksander Jawurek (1863); Ludimar Hermann: Rys fizjologii człowieka (1865) - książka przetłumaczona z inspiracji prof. Henryka F. Hoyera przez studenta Szymona Portnera (późniejszego bibliotekarza Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego)

²² Ludwik C z a r k o w s k i : Sylwetki profesorów Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (lata 1875/1876-1880/1881). Urywek ze wspomnień. *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny* 1927 nr 1/2 s. 99

z reguły posiadały własne wydawnictwa ciągłe, które stanowiły ważny czynnik rozwoju piśmiennictwa i prestiżu placówki. W każdym razie, przynajmniej część sum potrzebnych do wydania tekstów powstających na potrzeby lub jako efekt pracy europejskich uniwersytetów i szkół wyższych pochodziła z ich budżetów i/lub miała swoje źródło w mecenacie (państwowym, społecznym, prywatnym).

Uczelnie warszawskie pracowały w innych warunkach politycznych i ekonomicznych. Etaty Akademii Medyko-Chirurgicznej (1857-1862) i Szkoły Głównej (1862-1869) ustalone zostały na bardzo niskim poziomie, z trudem zaspokajając nawet bieżące potrzeby zakładów uczelnianych²³. Powołaniu wydawnictw w ramach wymienionych instytucji nie sprzyjały też wydarzenia polityczne towarzyszące ich pracy. Statut Akademii Medyko-Chirurgicznej przewidywał wprawdzie wydawanie przez nią czasopism i książek²⁴, jednak komórka mająca odpowiadać za tę działalność (Konferencja Profesorów) powstała dopiero na kilkanaście miesięcy przed wcieleniem uczelni do Szkoły Głównej²⁵. W rezultacie Akademia własnym sumptem wydała tylko jeden podręcznik, wieńcząc niejako swoją pięcioletnią pracę edycją „Histologii ciała ludzkiego” Henryka Hoyera (1862)²⁶.

Statut Szkoły Głównej w ogóle zagadnień wydawniczych nie uwzględniał²⁷. Mając na uwadze ogromne braki w zakresie pomocy naukowych, ówczesni reformatorzy szkolnictwa i organizatorzy polskiego uniwersytetu poszukiwali środków na druk niezbędnych opracowań w ramach całego systemu oświaty. Niemały fundusz na ten cel (ponad 23,5 tys. rubli) wygosparowano, jeśli tak można powiedzieć, rezygnując z obowiązkowego nauczania języków nowożytnych w szkołach średnich. Dyspozytorem funduszu wydawniczego został szef Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, czyli minister oświaty Królestwa Polskiego, zaś wykonawcą programu edytorskiego (wg pierwotnego planu miały to być przekłady najnowszego piśmiennictwa europejskiego) uczyniono Radę Wychowania Publicznego - organ doradczy ministra²⁸. Chociaż podjęto pewne kroki w celu realizacji planowanych zadań, to wybuch powstania przesądził o stopniowym zamieraniu przedsięwzięcia (m.in. w wyniku redukcji przeznaczanej nań sumy), a jego los w połowie 1864 r. przypieczerowało ostatecznie objęcie stanowisk kierowniczych

---

²³ Bronisław Bartkiewicz: *Cesarsko-Królewska Medyko-Chirurgiczna Akademia (1857-1862) i Wydział Lekarski Szkoły Głównej Warszawskiej*. Kraków 1901 s. 54-55; Stefan Kieniewicz: *Akademia Medyko-Chirurgiczna* s. 268-270

²⁴ Ustawa Cesarsko-Królewskiej Warszawskiej Medyko-Chirurgicznej Akademii. W: Bronisław Bartkiewicz: *Cesarsko-Królewska Medyko-Chirurgiczna Akademia...* s. 230-276. Ustawa obligowała autorów rozpraw napisanych w celu uzyskania stopni naukowych do wydania ich własnym sumptem.

²⁵ Stefan Kieniewicz: *Akademia Medyko-Chirurgiczna...* s. 260

²⁶ Polikarp Girsztowt: *Rys historyczno-statystyczny Cesarsko-Królewskiej Warszawskiej Akademii Medyko-Chirurgicznej. „Wykaz Szkoły Głównej Warszawskiej w letnim półroczu roku naukowego 1864/1865”*. Warszawa 1865 s. 21; Marcin Łyskanowski: *Akademia Medyko-Chirurgiczna...* s. 203.

²⁷ Statut Szkoły Głównej był częścią zatwierdzonej w maju 1862 r. Ustawy o wychowaniu publicznym. „Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego”. Wydział Oświecenia. 1868 T. 4

²⁸ Omówienie projektu zob. *Reforma szkół*. *Dziennik Powszechny* 1862 nr 176 (z 6 VIII) s. 432-434

w rządzie Kongresówki przez urzędników rosyjskich²⁹. Plon interesującego projektu okazał się bardzo skromny. Do pomyślnego końca doprowadzono druk polskiego przekładu tekstów Hipokratesa (1864) dedykowany rektorowi Szkoły Głównej, cenionemu lekarzowi, Józefowi Mianowskiemu.

Niepowodzenie rządowego projektu wydawniczego nie miało zrazu większego wpływu na sposób publikowania i rozmiary warszawskiej oferty podręczników medycznych. Dopiero w 1866 r., tj. po podpisaniu przez cara rozporządzeń określających tryb reformowania oświaty w powstaniowym Królestwie Polskim³⁰, gdy oczywisty stał się zamiar zlikwidowania Szkoły Głównej i ustanowienia na jej miejsce uniwersytetu rosyjskiego (1869-1915), nie ukazał się w Warszawie żaden polski podręcznik lekarski³¹. Wydarzenie to znamionowało jednak przełom a nie kryzys w medycznym ruchu wydawniczym. Właśnie bowiem w tym czasie w orbicie pracującej jeszcze w miarę normalnym trybem uczelni polskiej wyrósł nowy ośrodek wydawniczy piśmiennictwa medycznego. W 1866 r. z inicjatywy i pod kierunkiem profesora Polikarpa Girsztowta grono wykładowców z Wydziału Lekarskiego założyło *Gazetę Lekarską*. Tygodniowe pismo naukowe o charakterze ogólnolekarskim było odpowiedzią na rosnące potrzeby medyków ze Szkoły Głównej w zakresie informacji o własnej praktyce klinicznej i pracy badawczej. Pojawienie się na rynku *Gazety Lekarskiej* (i jej rówieśniczki *Kliniki* - drugiego pisma lekarzy związanych ze Szkołą Główną) - stanowiło też wyraz znacznego zaawansowania długiego procesu unaukowiania sztuki lekarskiej³².

Gazeta Lekarska z miejsca stała się instytucją o podstawowym znaczeniu nie tylko dla komunikacji naukowej, ale też dla przyswojenia zdobyczy obcych i rozwoju polskiego piśmiennictwa specjalistycznego³³. Poza regularnie ukazującym się tygodnikiem, od r. 1867 P. Girsztowt wydawał, po części własnym kosztem, cztery dodatki przeznaczone i dla prenumeratorów pisma, i do handlu księgarskiego - pod ogólnym tytułem „Biblioteka Umiejętności Lekarskich”³⁴. W koncepcji wydawcy podręczniki „dla lekarzy i studentów” zajmowały czołowe miejsce i prawie w całości wypełniły pierwszy dział zestawu publikacji. Po tragicznej śmierci profesora

---

²⁹ Szerzej na ten temat zob. Magdalena Kwiatkowska: Edytorskie plany administracji oświatowej Królestwa Polskiego w latach 1862-1864 (w druku)

³⁰ Podstawę przekształcenia systemu oświatowego w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym stanowiły tzw. ukazy jugenheimskie (z 30 VII-11 IX 1865). Konstanty Grzybowski: *Historia państwa i prawa Polski*. T. 4. Warszawa 1982 s. 183

³¹ W 1866 r. wydano w Warszawie dwa podręczniki rosyjskie: akuszerii (Orłowa) i oftalmologii (A. Ilńskiego).

³² Teresa O s t r o w s k a : Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie ... s. 58-59

³³ Andrzej S k r z y p c z a k : O zasługach wydawniczych *Gazety Lekarskiej*. *Archiwum Historii Medycyny* 1973 nr 4 s. 353-363

³⁴ Biblioteka Umiejętności Lekarskich obejmowała cztery działy: 1. „Dzieła oryginalne [...] autorów polskich lub tłumaczone z języków obcych z zakresu wszystkich gałęzi medycyny teoretycznej i praktycznej”; 2. Periodyk *Przegląd Postępu Nauk Lekarskich* (5 zeszytów rocznie) zawierający streszczenia najnowszych opracowań zagranicznych; 3. Ukazująca się nieregularnie Bibliografia i Krytyka Lekarska, w której prezentowano adnotowany wykaz nowych książek; 4. Seria wydawnicza *Historia Szpitali i Zakładów Dobroczynnych* (ukazał się jeden tom). Cyt. za: Andrzej Skrzypczak: Biblioteka Umiejętności Lekarskich i jej wydawca Polikarp Girsztowt. *Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej* 1967 nr 2 s.105 113-114

P. Girsztowta w 1877 r. i kolejnych zmianach własnościowych tę właśnie część wydawnictwa kontynuowały nowe redakcje *Gazety Lekarskiej*, kończąc edycję dzieł rozpoczętych w poprzednim okresie. W rezultacie w l. 1867-1883 ukazało się 50 tytułów reprezentujących 38 działów medycyny. W zespole podręczników dominowały przekłady z piśmiennictwa obcego (głównie niemieckiego), ale nowe opracowania autorów polskich stanowiły niemałą, trzecią jego część. Pośród autorów spotykamy dwóch profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego (Stanisław Domański i Michał Zieleniewski) i kilkunastu wykładowców Szkoły Głównej, a po likwidacji polskiej uczelni - rosyjskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Oprócz P. Girsztowta byli to m.in. patomorfolog Włodzimierz Brodowski, chemik Bronisław Fudakowski, psychiatra Antoni Płaskowski, wykładowca medycyny sądowej Teofil Wisłocki, twórca pierwszej polskiej pracy z zakresu otiatrii Bronisław Taczanowski³⁵.

W następnych latach redakcja *Gazety Lekarskiej* rzadziej decydowała się na wydanie kosztownych podręczników. W ciągu około 20 lat, do początków XX w., ukazało się jeszcze tylko kilkanaście dzieł, wśród których wyraźnie przeważały opracowania polskie. Ich autorami byli wybitni lekarze-naukowcy, dla których niedostępne były katedry rosyjskiego Uniwersytetu w Warszawie, m.in. praktykujący w częstochowskim szpitalu lekarz-filozof Władysław Biegański, a z Warszawy - Teodor Heryng, ordynator laryngologii w szpitalu św. Rocha i Alfred Sokołowski ze szpitala św. Ducha, gdzie prowadził tajne wykłady dla młodych lekarzy polskich kończących przeważnie fakultet medyczny w miejscowym uniwersytecie rosyjskim³⁶.

Od 1889 r. działalność wydawnicza redakcji *Gazety Lekarskiej* skupiała się na *Odczytach Klinicznych*. Był to miesięcznik zainicjowany i kierowany przez znakomitego lekarza warszawskiego Teodora Dunina. Przed nowym wydawnictwem postawiono cel informowania lekarzy-praktyków (w formie specjalistycznych wykładów) o postępach wiedzy w naukach medycznych. Do 1914 r. na łamach pisma ukazało się ponad 170 opracowań autorów polskich i obcych³⁷. Obszerniejsze teksty wydawano częściami, w kilku zeszytach, a następnie scalano - w osobnej odbitce. Decydując się na hybrydową formę edytorską, redakcja próbowała zastąpić podręczniki, których przygotowanie, publikacja i kolportaż przerastały jej możliwości organizacyjne i ekonomiczne. W ocenie fachowej krytyki *Odczyty Kliniczne* zachęciły dużą grupę lekarzy polskich do pracy pisarskiej i przyczyniły się do rozkwitu polskiego piśmiennictwa medycznego na przełomie XIX i XX wieku³⁸.

---

³⁵ Pełny wykaz dzieł wydanych przez redakcję *Gazety Lekarskiej* do 1883 r. podaje Andrzej Skrzypczak: *Biblioteka Umiejętności Lekarskich...* s. 115-121

³⁶ Andrzej K i e r z e k : Alfred Marcin Sokołowski (1849-1925). *Magazyn Otoryno-Laryngologiczny* 2002 nr 3. [on-line]. Dostępny w WWW <http://www.magazynorl.pl/artukul111868113751,0,,Alfred-Marcin-Sokolowski-1849-1925.html> [dostęp 1 września.2011]

³⁷ Spis zawartości pierwszych dwunastu serii *Odczytów Klinicznych* (za l. 1889-1900) podaje Karol Estreicher w *Bibliografii polskiej XIX stulecia. 1881-1900*. T. 3 s. 280-282

³⁸ Andrzej S k r z y p c z a k : O zasługach wydawniczych *Gazety Lekarskiej*. *Archiwum Historii*

Połączenie wydawnictwa książkowego z czasopiśmem było ważną cechą naukowego ruchu wydawniczego w Królestwie Polskim epoki postyczniowej. Podobne rozwiązania stosowały również redakcje innych pism specjalistycznych i periodyków opiniotwórczych. W ten sposób tworzące się wokół czasopiśm grupy ludzi nauki i oświaty próbowały zastąpić „instytucje sprawcze” reprezentujące rodzimą naukę i oświatę zniesione w wyniku likwidacji autonomii Królestwa Polskiego. Równocześnie redakcje czasopiśm pozbawione oparcia instytucjonalnego dążyły do włączenia czytelników w finansowanie działalności edytorskiej, wykorzystując m.in. środki pozyskane z abonamentu. Jeśli chodzi o czas aktywności wydawniczej, redakcja *Gazety Lekarskiej* o kilka-kilkanaście lat wyprzedziła podobne przedsięwzięcia, zaś rozmiarami oferty książkowej daleko w tyle pozostawiła redakcje innych pism. Dzięki składkom pieniężnym stale powiększającego się zespołu lekarzy-współwłaścicieli tygodnika wydawnictwo medyczne przez kilkadziesiąt lat miało zapewnione w miarę stabilne podstawy ekonomiczne³⁹.

Począwszy od lat osiemdziesiątych XIX w. naukowy ruch wydawniczy w zaborze rosyjskim otrzymywał wsparcie instytucji mecenatu społecznego, zastępującej w swych działaniach opiekę państwa. W 1881 r., dwanaście lat po zamknięciu Szkoły Głównej, jej byli profesorowie i absolwenci utworzyli Kasę pomocy dla osób pracujących na polu naukowym imienia doktora medycyny Józefa Mianowskiego, jedną z najważniejszych instytucji polskich czasów porozbiorowych. Ponieważ władze nie wyraziły zgody na powołanie towarzystwa naukowego (do czego dążyli założyciele), według statutu placówka nosząca imię rektora krótkotrwałej uczelni polskiej miała ograniczyć swą działalność do udzielania zasiłków i pożyczek na badania i publikacje naukowe. I rzeczywiście, znaczna część wydawnictw ogłoszonych „z zapomogi” Kasy inicjowana była poza jej Komitetem, który na podstawie przyjętych priorytetów (dziedzina wiedzy, typ publikacji) i opinii recenzentów przyznawał autorowi sumę na pokrycie części lub całości kosztów wydawniczych. Na tej zasadzie w 1886 r. dokończona została edycja jednego z dzieł po zamknięciu omówionej wyżej Biblioteki Umiejętności Lekarskich⁴⁰. W późniejszych latach, odwołując się do tej reguły, wydano m.in. kilka podręczników wspólnie z redakcjami *Gazety Lekarskiej* i *Medycyny*.

Mimo że Kasa Mianowskiego nie była towarzystwem naukowym, ponadto nie miała prawnych możliwości pracy według reguł oficyny wydawniczej, to jednak grono osób zasiadających w jej Komitecie nie rezygnowało z roli inspiratora przedsięwzięć edytorskich, a nawet organizatora procesu wydawniczego. Ostatnie

---

Medycyny 1973 nr 4 s. 360-361

³⁹ Andrzej Skrzypczak: O zasługach wydawniczych ... s. 355

⁴⁰ Oficjalnie wniosek o sfinansowanie druku t. 2 Anatomii patologicznej Feliksa Birch-Hirschfelda zgłosił jej tłumacz dr Wacław Mayzel. Andrzej Skrzypczak: Działalność zapomogowo-wydawnicza Kasy im. Mianowskiego w dziedzinie medycyny. *Archiwum Historii Medycyny* 1968 nr 1 s. 59

zadanie realizował specjalny Komitet Wydawniczy działający, właściwie poza statutem Kasy, pod kierunkiem doktora Konrada Dobrskiego. Gremium to tworzyli naukowcy reprezentujący cztery wydziały dawnej Szkoły Głównej oraz dokooptowani specjaliści zewnątrzni⁴¹. Wśród publikacji inicjowanych przez Kasę, które w innych warunkach nie miałyby wówczas w Kongresówce szansy ujrzenia światła dziennego, najważniejsze miejsce zajęły podręczniki (najczęściej ujęte w ramy cyklu lub serii wydawniczej), a wśród nich kompendia „dla lekarzy i studentów”. Koszty większości tego rodzaju publikacji medycznych (początkowo były to głównie przekłady dzieł niemieckich) pokrywano z funduszy celowych przekazanych Kasie Mianowskiego przez lekarzy⁴².

Jednym z pierwszych ofiarodawców dużej sumy był Ignacy Baranowski pełniący w Komitecie zarządzającym Kasą wysokie funkcje, m.in. prezesa (1887-1893). Dawny asystent Chałubińskiego, profesor w Uniwersytecie Warszawskim (1871-1885), w 1886 r. przekazał ponad 7 tysięcy rubli na tłumaczenie książek lekarskich⁴³. W ramach pierwszego programu przekładów wydano m.in. kilka podręczników z różnych dziedzin medycyny⁴⁴. Kolejny cykl kompendiów tłumaczonych z niemieckiego, zainicjowany na przełomie stuleci przez doktora K. Dobrskiego, objął dzieła z zakresu chirurgii. Zestaw tytułów przygotował specjalnie w tym celu powołany zespół specjalistów. Opiekę merytoryczną i nadzór nad przebiegiem prac wydawniczych polskich przekładów książek lekarskich sprawował doktor Stanisław Markiewicz, jeden z najpłodniejszych w tym czasie tłumaczy literatury medycznej. On też odegrał ważną rolę jako reprezentujący Kasę Mianowskiego wydawca polskich dzieł medycznych. Świadectwem tego jest specjalna formuła „Wydane staraniem Stanisława Markiewicza” na kartach tytułowych czterech tomów książki profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego Napoleona Cybulskiego „Fizjologia człowieka” (1891-1896). W repertuarze Kasy długo był to jedyny podręcznik lekarski rodzimego autora.

Większe zainteresowanie polskimi kompendiami medycznymi w Kasie

---

⁴¹ Jan P i s k u r e w i c z : Warszawskie instytucje społecznego mecenatu nauki w latach 1869-1906. Wrocław [i in.] 1990 s. 106

⁴² Zestawienie lekarzy-ofiarodawców na rzecz Kasy Mianowskiego podaje Andrzej Skrzypczak w pracy „Działalność zapomogowo-wydawnicza ...” s. 63

⁴³ Jan P i s k u r e w i c z : dz. cyt., s. 59, 71, 124. Warto zauważyć, że Ignacy Baranowski już w l. 70. XIX w. podjął działalność wydawniczą. Przy miesięczniku *Ateneum* prowadził (z historykiem Adolfem Pawińskim) oficynę niekomercyjną nakierowaną na wydawanie różnego typu dzieł naukowych. Nakładem „koła Ateneum” ukazały się m.in. niektóre tomy Chirurgii ogólnej i szczegółowej Theodora Billrotha i Franza Koeniga (1876-1883). Zob. Wincenty Zakrzewski: Adolf Pawiński 1840-1896, zarys dziejów życia i pracy. Petersburg 1897 s. 39-44

⁴⁴ Część środków, zgodnie z wolą ofiarodawcy, przeznaczono m.in. na dofinansowanie trzech roczników dwutygodnika *Kronika Lekarska*. Por. Sprawozdaniu Komitetu Zarządzającego Kasą [...] za l. 1886-1893 (wyd. 1887-1894)

Mianowskiego datuje się dopiero od schyłku XIX w. Miało to swoje źródło zarówno w rosnącym poziomie praktyki i pracy badawczej lekarzy, jak też w zmianie priorytetów Komitetu zarządzającego Kasą, który zauważył i docenił to zjawisko⁴⁵. Równie ważnym czynnikiem stał się zapis doktora Franciszka Czajczyńskiego z 1894 r. wynoszący 10 tysięcy rubli. Odsetki od tej sumy przeznaczał ofiarodawca na wspomnienie naukowego piśmiennictwa lekarskiego⁴⁶. W l. 1897-1913 z zapomogi Kasy ukazało się 20 polskich podręczników medycznych. Ich autorami byli m.in. anatomopatolodzy Bolesław Dębiński i Zdzisław Dmochowski z Uniwersytetu Warszawskiego, lekarze warszawscy: otorynolog Teodor Heiman, okulista i filozof medycyny Zygmunt Kramsztyk, neurolog Stanisław Orłowski, bakteriolog Stanisław Serkowski, a spoza Królestwa Polskiego: profesor zoologii w Uniwersytecie Lwowskim Józef Nusbaum, patolog i antropolog z Uniwersytetu Jagiellońskiego Adam Wrzosek, psychiatra, wykładowca Akademii Medycznej w Petersburgu Alfons Erlicki.

W sumie w l. 1883-1913 Kasa Mianowskiego wydała 38 podręczników lekarskich i z zakresu nauk przyrodniczych wykładanych na studiach medycznych (prawie 3/5 publikacji lekarskich przygotowanych i drukowanych z zasiłku Kasy)⁴⁷.

W sytuacji, gdy na początku XX w. Komitet Kasy Mianowskiego wycofywał się z finansowania przekładów, nowa inicjatywa tego rodzaju narodziła się poza obrębem zasłużonej instytucji. Jesienią 1903 r. pojawiła się na rynku „Biblioteka Lekarska” wydawana przez doktora Józefa Zawadzkiego - pomysłodawcę i organizatora pogotowia ratunkowego w Warszawie⁴⁸. Zarejestrowana jako „miesięcznik poświęcony wydawnictwu podręczników z dziedziny medycyny i nauk pokrewnych”, formalnie „Biblioteka Lekarska” była wydawnictwem ciągłym. Jej zawartość jednak i sposób publikowania tekstów nawiązywały do dziewiętnastowiecznych wydawnictw zwartych ukazujących się w formie kilkuarkuszowych poszytów jako publikacje samoistne lub towarzyszące czasopismu. W ciągu czterech lat (do 1906) ukazało się siedem tytułów w dwunastu tomach. Oprócz dzieł tłumaczonych przez wydawcę z języka francuskiego („Podręcznik chorób dzieci” J. Comby’ego, „Podręcznik chorób wewnętrznych” G. Dieulafoya) i niemieckiego („Krótki podręcznik chorób skóry” S. Jessnera, „Diagnostyka chirurgiczna” A. Landerera i „Podręcznik położnictwa” M. Rungego), ukazały się dwie prace polskie warszawskiego laryngologa Władysława Ołtuszewskiego („Szkic nauki o mowie i jej zboczeniach”) oraz wykładowcy chemii

---

⁴⁵ Zygmunt Szweykowski: Zarys historii Kasy im. Mianowskiego. *Nauka Polska* (1932) T. 16 s. 181-182

⁴⁶ Andrzej Skrzypczak: Działalność zapomogowo-wydawnicza ... s. 61

⁴⁷ Spis publikacji medycznych (w tym podręczników) wydanych z zapomogi Kasy Mianowskiego podał Andrzej Skrzypczak (Działalność zapomogowo-wydawnicza ... s. 68-72)

⁴⁸ Prospekt „Biblioteki Lekarskiej” został dopuszczony do druku na początku grudnia 1903 r. Archiwum Akt Dawnych. Warszawski Komitet Cenzury, sygn. 44 (protokół z 18.11.1903 r. st. stylu)

w uczelniach lwowskich Wacława Oraczewskiego („Podręcznik do badań chemiczno-klinicznych”).

Interesujące, dobrze zorganizowane przedsięwzięcie prywatne doktora Zawadzkiego, mimo że przyniosło cenne owoce, nie przetrwało zmian politycznych, jakie dla rynku książki polskiej przyniosła rewolucja 1905 r. Zniesienie cenzury, otwarcie się możliwości zakładania organizacji zawodowych i stowarzyszeń społecznych - wszystko to rodziło plany wydawnicze znacznie poważniejsze i kosztowniejsze w swojej realizacji. Takim zamiarom miała sprostać, również na polu podręczników medycznych - przed 1914 r. i w czasie wojny - Kasa im. Mianowskiego⁴⁹.

---

⁴⁹ Andrzej S k r z y p c z a k : Działalność zapomogowo-wydawnicza ... s. 65